

УДК351

М. П. БАРАН

СИМБІОЗ ОСВІТИ ТА ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Висвітлено проблеми взаємозалежності та взаємовигідного співіснування двох галузей – освіти та економіки, від яких залежить економічний та інтелектуальний прогрес держави, її місце у світовому просторі. Внесено пропозиції щодо покращання наявної ситуації у співіснуванні економіки та освіти.

The article focuses on favorable interrelation and interdependence of two basic social branches – education and economics – that drive economic and intellectual progress of a state and differentiate its image on the world arena. The author suggests a number of ideas that might facilitate national administration to improve current patterns of cooperation between economics and education.

Глобалізаційні процеси, які вийшли на перший план у ХХІ ст., активно впливають на розвиток держави та формують її місце у світовому просторі. У наш час національне багатство, конкурентоспроможність України, її добробут залежать від економічної стабільності та належного інтелектуального забезпечення.

На сьогодні можна стверджувати, що процеси трансформації та модернізації найбільш ефективно проходять у сфері освіти. Вони безпосередньо торкаються діяльності вищих навчальних закладів, як творців майбутнього держави, через забезпечення їх висококваліфікованими кадрами, здатними витримати конкуренцію на шляху входження в європростір.

Різні аспекти з даної проблеми вивчаються вченими-економістами, педагогами, науковцями інших галузей знань. Так, дослідженням модернізації систем освіти, засад управління ними присвячена монографія Д. Дзвінчука [11], шляхи модернізації освіти і науки України висвітлено у праці В. Кременя [17] та ін. У статті В. Денисенко висвітлено логіко-економічні основи якісної освіти в навчальних закладах [9], про вплив освіти на зростання соціально-економічного потенціалу держави доповідав міністр освіти і науки України С. Ніколаєнко [23], економічні та соціально-політичні аспекти освіти досліджував С. Марков [18], з точки зору розвитку продуктивних сил (“сьогодні знання – найважливіша продуктивна сила суспільства”) вимірюють національне багатство країни, її добробут Ж. Поплавська та В. Поплавський [24] тощо.

Взаємозалежність, взаємовигідне співіснування двох галузей, від яких залежить розвиток держави, науковці висвітлюють по-різному. Проте спільним в їхніх дослідженнях є той факт, що рівень освіти, як процесу і результату вдосконалення здібностей та поведінки особистості, при якому вона досягає соціальної зрілості та індивідуального зростання [5, с. 241], залежить від економічної підтримки, і, навпаки, економічна стабільність держави перебуває у прямопропорційній залежності від

забезпечення економіки висококваліфікованими, прогресивними кадрами. Тези, викладені в таблиці підтверджують, що симбіоз економіки і освіти не підлягає сумніву.

Таблиця

Висвітлення взаємозалежності економіки та освіти

<i>Автор</i>	<i>Тези</i>	<i>Джерело</i>
–	Інформаційна економіка висуває високі вимоги до підвищення якості людського капіталу, приведення рівня освіти населення у відповідність до зростаючих вимог світової інтеграції	[10]
Грімблат С., Сосін І.	Будь-якому суспільству необхідна оновлена вища освіта для забезпечення своєї інтелектуальної незалежності, для вироблення та просування знань, для підготовки і формування відповідальних і освічених громадян, кваліфікованих спеціалістів, без яких неможливим є ні економічний, ні соціальний, ні культурний, ні політичний прогрес жодної нації	[5; 6]
Делор Ж.	Освіта один з конкретних шляхів, котрий якнайбільше сприяє розвитку людства, його гармонізації та ідентифікації, доляє злидні, ізоляцію, непорозуміння, пригнічення, війни	[8; 17]
Зубрицька М.	Загальна мета реформи чи модернізації вищої освіти полягає передусім у перетворенні вищої освіти з галузі народного господарства в основу економічного розвитку, стабільності і добробуту українського суспільства	[16]
Марков С.	Розвиток освіти є невід'ємною умовою для формування стійкого економічного зростання	[18]
Плахотнікова Л.	У сукупності політичних, правових, національних, культурних, соціальних, економічних, міжнародних умов, які відповідним чином змінюють її (України) внутрішнє середовище, найвагомішим для системи вищої освіти та найбільш залежним від неї є економічні. Адже, з одного боку, економічні умови можуть прискорювати або гальмувати розвиток вищої освіти, а з іншого – система вищої освіти може прискорювати або гальмувати трансформацію економіки.	[18]
Поплавський В., Поплавська Ж.	Саме від продуктивності праці цієї групи (розумової праці), від її результативності залежатиме майбутнє кожної національної економіки ... Освіта «не лише приносить прямі економічні та соціальні прибутки його (капіталу) власників, а й стимулює економічне зростання загалом»; низька якість людського потенціалу у майбутньому може стати головною перешкодою на шляху економічного розвитку України ...	[24]
Усатенко Г.	Наука і освіта є рушієм розвитку економіки, і воднораз економіка визначає міру спроможності розбудови сучасної освіти і науки	[13]

Метою статті є висвітлення проблем симбіозу освіти та економіки в державі під час процесів глобалізації через призму державного управління.

Реалії сьогодення безапеляційно стверджують, що інтелект є найціннішим капіталом. В умовах входження до єдиної європейської спільноти перед державою стоїть ряд стратегічно важливих завдань щодо формування етнокультурної свідомості особистості, яка б знайшла своє місце в інтегрованому суспільстві [13]. Незважаючи

на те, що освіта за таких умов повинна вийти за межі внутрішньодержавної політики, основним завданням керівників всіх рівнів на даний час є аналіз та вирішення проблемних питань взаємозв'язку економіки і освіти. Вище наведені тези небезпідставно дозволяють говорити про освіту, як одну з вирішальних сфер суспільного прогресу. Проте, на даний час рівень освіти, а відтак і інтелектуальний потенціал держави не є визначальними в економічному розвитку країни. Так, дані соціологічного моніторингу, здійсненого Інститутом соціології НАН України з 1992 по 2006 рр. засвідчують, що на питання: чи відповідає характер Вашої теперішньої роботи Вашому професійно-освітньому рівню? у 2002 році “ні” відповіли 30,0 %, у 2006 – 32,3%. Не задоволені рівнем своєї освіти в 2002 р. було 40,2 % опитаних, а у 2006 – 39,9 % [25, с. 75].

За рейтингом розвитку людського потенціалу до 2005 р. Україна знаходилася на 74 місці серед 162 країн світу, які представили до ООН відповідні дані. Перед нами: 73 місце займає Перу; 72 – Бірменія; 71 – Оман; 57 – Болгарія; 49 – Тринідад і Тобаго; 35 – Словаччина; 19 – Нова Зеландія. Як кажуть, є над чим замислитись і поки не пізно – зробити відповідні висновки. Головним з них є висновок про необхідність визнання освіти в якості найголовнішого пріоритету державної політики [21, с. 462].

Для України в такому контексті сформувалась низка загроз, пов’язаних з недооцінкою ролі освіти у підготовці професійних кадрів для економіки та держави в цілому. На нашу думку, для підвищення конкурентоспроможності держави як у сфері освіти, так і економіки потрібно налагодити механізм співіснування цих її складових.

На рис. 1. показано бажану (ідеальну) модель взаємодії двох важливих державних складових економіки і освіти, відповідно до якої економічний та інтелектуальний прогрес держави, її стабільність залежать від злагодженої взаємодії економіки та освіти.

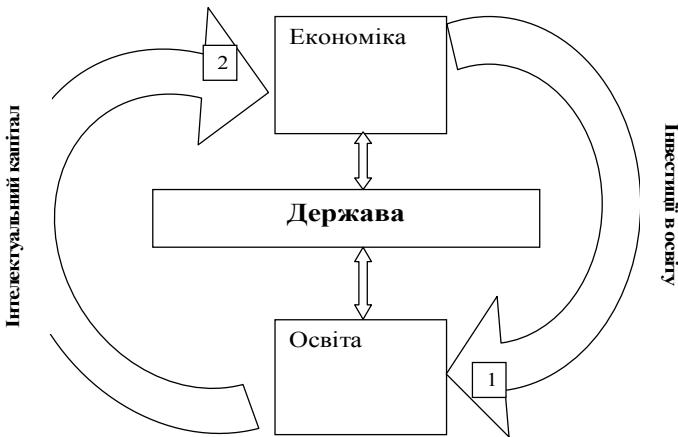

Рис. 1. Модель взаємодії економіки і освіти

Зв’язок економіки і освіти полягає в інвестуванні значної частини держбюджету в розвиток матеріально-технічної та кадрової бази з метою задоволення в подальшому своїх потреб. Дані капіталовкладення повинні сприяти вдосконаленню процесу

підготовки студентів, майбутніх працівників. Вони ж у свою чергу, після закінчення навчання повинні “відпрацювати” вкладені в них кошти, що сприятиме зростанню прибутковості економіки та позитивно відображатиметься на економічній, політичній та соціокультурній стабільності держави, її рейтингу в світі.

На сьогодні дана модель має такий вигляд (рис. 2). Штрихова стрілочка 1 відображає ситуативність та недосконалість системи інвестування освіти, а стрілочка 2 – відповідно часткове повернення в економіку у вигляді людського чи інтелектуального капіталу.

На даний час нашій державі потрібно подолати значну кількість бар’єрів на шляху до вищеної, бажаної, з точки зору повного чи надлишкового відтворення капіталовкладень, моделі.

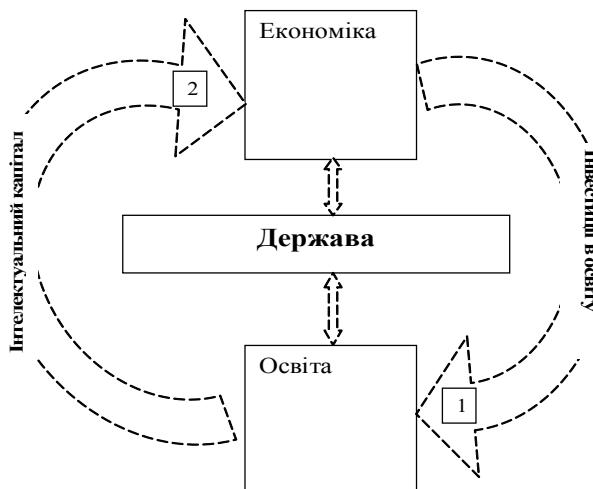

Рис. 2. Модель часткової взаємодії економіки і освіти

Так, у першу чергу потрібно відповідально поставитися до осучаснення моделей управління навчальними закладами та омолодження управлінських кадрів. Адже їхня свідомість, сформована за часів командно-адміністративної системи, часто не здатна працювати в ринкових умовах. А в період надання ВНЗ автономності саме від управлінців залежатиме подальша доля навчального закладу та якість продукту, який представляє ВНЗ на ринок. Шкіль М. висвітлив дані про зниження рівня підготовки управлінських кадрів освіти [2, с. 41]. Проте і сьогодні можна припустити, що управлінські здібності деяких керівників ВНЗ не відповідають сучасним запитам до керівника-менеджера навчальної установи. Для усунення такого роду дисбалансу пропонуємо на державному рівні активізувати зусилля щодо більш ефективної роботи діючих центрів навчання та підвищення кваліфікації управлінської ланки ВНЗ.

Не викликає сумнівів той факт, що сьогодні в Україні існує невідповідність між вимогами суспільства (роботодавців) до фахівців та наявним рівнем їхньої

підготовки. Ринок праці перенасичений фахівцями таких спеціальностей, як юрист, економіст, водночас потрібно збільшити набір на інженерно-технічні напрямки і спеціальності, такі як комп’ютерні науки, інженерне матеріалознавство, інженерна механіка, енергетика, електроніка, комп’ютерна інженерія, будівництво та ін., на які є попит на ринку праці [26].

Відповідно до прогнозів Європейського центру розвитку професійного навчання, до 2015 р. європейці потребуватимуть знань і навичок у секторі послуг. Протягом найближчих семи років у даній сфері буде створено близько 15 млн нових робочих місць. Зокрема 9 млн у бізнесі 3,5 млн у транспорті, дистрибуції та туризмі, 3 млн – в освіті, сфері охорони здоров’я та соціальній роботі. Натомість до 2015 р. кількість зайнятих у сировинних галузях змениться до 10 млн осіб (1996-го було 15 млн), а у виробництві – до 3,4 млн з 38 у 1996-му [7, 23].

Однією з причин ситуації, яка склалася, є недоліки в роботі державного управління (на рівні міністерств) в напрямку моніторингу ринку праці з метою вияснення потреби у спеціалістах тієї чи іншої професії. Пропонуємо даний аналіз і оцінку ситуації проводити, починаючи з районного рівня, поступово переходячи на державний і відповідно до зібраних даних давати замовлення ВНЗ на підготовку фахівців у тій чи іншій сфері.

Другим важливим аспектом зменшення надходження (як матеріального, так і інтелектуального) в економіку можна вважати обмежені можливості працевлаштування випускників. Згідно з статистичними даними майже 70 % випускників з вищою освітою в галузі фізичних, математичних і технічних наук у нашій державі сьогодні працюють не за спеціальністю. Серед біологічних, агрономічних і медичних наук їх частка становить понад 45 %, а серед молодих фахівців з прикладних наук і техніки – 75 [20]. Зайнятість населення віком від 15 – 24 років у нашій країні становить 31,5 %. [4]. Причини такої ситуації ми вбачаємо в низькій якості підготовки фахівців та слабкому зв’язку їх з роботодавцями.

Соціологічні опитування випускників вищих навчальних закладів щодо самооцінки рівня їх конкурентоспроможності свідчать, що основною перешкодою у працевлаштуванні після отримання диплому про вищу освіту за тією чи іншою спеціальністю є відсутність практичного досвіду роботи. Забезпечити відповідну якість професійно-практичної підготовки надзвичайно важко, адже студента потрібно навчати не лише в аудиторії, а й на майбутньому робочому місці [19].

Сьогодні існує тенденція найму на роботу за різними іншими показниками: хабарі, родинні зв’язки, знайомства тощо. Дані політика на ринку праці негативно впливає на статус і роль освіти як невід’ємного компонента економічної стабільності держави. За такої ситуації отримується пряма компенсація затрат, в країному випадку, що не тільки не сприяє прогресу економіки, а є прямою сходинкою до її регресу.

Тенденція зниження вимог до кандидатів на посаду стимулює процес зниження якості освіти, коли домінує “ринок послуг, де беруть людей із знаннями, отриманими за 1-2 роки”. Сучасний ринок задовольняється випускниками ВНЗ, які не володіють достатньою кількістю знань, умінь та навичок. Як наслідок такої ситуації – ні престижність ВНЗ, ні отримання диплому з відзнакою та якісні знання не дають

переваги на ринку праці. Трансформація освіти у брудний бізнес несе низку серйозних загроз для розвитку держави. Зненіні дипломи та низькокваліфіковані кадри залишаються поза конкуренцією на відкритому світовому ринку. Низькі знання у виробництві, управлінні, сферах послуг знижують вартість, прибутковість та успішність цих сфер. Економіка держави зазнає серйозних втрат, а разом зі слабко наповненим бюджетом падає рівень життя, соціального захисту населення та знижаються інвестиційні спроможності і привабливість [7].

Проте практика сьогодення показує, що і в Україні солідні корпорації, дбаючи про свій імідж на ринку послуг, все більше уваги звертають саме на інноваційність, креативність, конкурентоспроможність в якості підготовки кандидата на посаду, чим, на нашу думку, забезпечують собі процвітання. Так, метою Української корпорації “Астрон-Україна” є лідерство в інвестиційному бізнесі на ринку України, яке засноване на ефективному поєднанні навичок і вмінь персоналу компанії [1]. Чи, наприклад, корпорація “УкрАВТО” вважається лідером на ринку України завдяки, насамперед, потужному кадровому потенціалу та виважений кадровий політиці. Персонал “УкрАВТО” – це висококваліфіковані спеціалісти виробничого та адміністративного секторів... [27]. Вищеведені, а також інші корпорації високої потужності навряд чи дозволять собі взяти на роботу малокваліфікованого працівника. Говорячи про дану проблему в глобальному масштабі, варто зазначити, що за даними Європейського центру розвитку професійного навчання, продовжуватимемо зростати попит на висококваліфіковану робочу силу. Нині 80 із 120 млн європейських працівників мають роботу, що вимагає високої кваліфікації. Протягом найближчих семи років у ЄС буде створено близько 12,5 млн додаткових робочих місць із найвищим рівнем кваліфікації і ще 9,5 млн із середнім. Водночас кількість робочих місць для некваліфікованих працівників знизиться на 8,5 млн [7; 23]. Як бачимо, євроінтеграція України у світовий ринок праці можлива лише за умови підготовки вже від сьогодні висококваліфікованих спеціалістів.

Деякі підприємства виявляючи зацікавленість у спеціалістах відряджають своїх представників у вищий навчальний заклад для того, щоб вибрати серед студентів потенційних працівників потрібної кваліфікації, організовують у себе практику, впливають на навчальний процес [19].

Освітянська галузь повинна готовувати відповідних спеціалістів, тобто товар (спеціаліста з відповідними професійними компетентностями), який би задовольняв потреби ринку праці – відповідні галузі господарства або самого споживача знань, що прийшов вчитися у ВУЗ. В іншому випадку робота навчального закладу стає непотрібною [28]. Один із шляхів зменшення суперечності між потребами бізнесу в кадрах відповідної кваліфікації та спроможністю ВНЗ готовувати їх у достатньому обсязі ми вбачаємо в тісній співпраці підприємств, установ, організацій з ВНЗ. Мета такої співпраці полягатиме у зменшенні розриву між теорією і практикою в підготовці фахівців, а також у покращенні показників працевлаштування випускників. Для підвищення бажання організацій займатися такою діяльністю з боку державного управління потрібно створити групу стимулів для них (наприклад; пільгове оподаткування). Тим самим відбувається уникнення таких розповсюдженіх проблем при працевлаштуванні як небажання роботодавців приймати на роботу

“без досвіду” та потреби в перекваліфікації кадрів. Потреба в перекваліфікації чи здобутті другої вищої освіти негативно впливає на економічне відтворення, оскільки “готовий” випускник не йде працювати, а починає знову навчатися. Правильний вибір професії “веде до підвищення економічної ефективності вищої освіти – не будуть витрачатися гроші і час даремно” [28].

Проблема безробіття внаслідок різних причин (неможливості працевлаштування, невідповідності кваліфікації потребам ринку, відсутність можливості (фінансової) отримати освіту тощо) призводить до збільшення в державі так званої групи ризику, що не тільки не сприятиме розвитку економіки, а й створить додаткові проблеми на шляху до її стабілізації.

Ще однією проблемою, яка безпосередньо висвітлює симбіоз економіки і освіти, та розглядається багатьма науковцями [3;11; 15; 16; 26 та ін.] є проблема фінансування освіти.

Розширення бюджетного фінансування вищої освіти має суттєві обмеження не тільки на сучасному етапі розвитку економіки України, а й у майбутньому. Крім того, збільшення обсягів підготовки фахівців з вищою освітою, яке відбувається нині, і, можна впевнено прогнозувати, продовжуватиметься й далі, створює додатковий тиск на бюджет “безкоштовної вищої освіти”. Вочевидь, що за таких умов в освіті неможливо досягти високої якості та ефективності без перебудови економічних механізмів, які б забезпечили фактично нові принципи й систему фінансування галузі [22].

Фінансування з реалізації наукових проектів, є одним з видів фінансування навчальних закладів з додаткових джерел. Такий шлях фінансування ВНЗ дозволить вирішити одночасно кілька проблем: підвищити рівень науково-дослідної діяльності ВНЗ, а загалом і якість надання освітніх послуг.

Застосування державою методів економічного регулювання потоків бюджетного фінансування вищої освіти (персоніфіковане фінансування, поворотне субсидування, надання грантів і кредитування) дозволяє ринковими засобами переключити діяльність вищих навчальних закладів із задоволення, насамперед, власних інтересів на задоволення інтересів замовників освітніх послуг – особистості, держави та роботодавців [Там само].

Існують також очевидні перешкоди і на шляху урізноманітнення джерел фінансування вищої школи. Зокрема – чинне законодавство та статус неприбуткової організації, що не дозволяють проводити інноваційну діяльність вишого навчального закладу чи надавати науково-технічні, обслуговуючі та господарські платні послуги зовнішнім організаціям.

Виникає парадоксальна ситуація: з одного боку, держава не виділяє достатньо коштів для господарських потреб вищих навчальних закладів, а з іншого – заклади не можуть заробляти для себе кошти, продаючи наукові розробки, оскільки при цьому втрачають статус неприбуткової організації [14].

Стосовно бюджетного фінансування вищої освіти, варто зазначити, що безкоштовна освіта може бути справедливою, коли держава багата і може забезпечити всіх бажаючих громадян одержати вищу освіту. Не можна зрозуміти, чому платник податку повинен тратити не менше 600 дол. на рік на навчання у вузі

не своєї дитини, а дитини з чужої сім'ї, яка ще до того вчиться абияк, а потім вчить дітей на двійку-трійку, погано лікує або зовсім не працює за фахом [28]. Лише двоє з трьох випускників ВНЗ, що навчалися за державні кошти, отримують відповідне напрямлення на роботу. Механізму відшкодування коштів державі немає [22].

Як бачимо, в питаннях взаємовигідного співіснування економіки і освіти існує багато проблемних місць, які потребують детального аналізу та вирішення на державному, регіональному та університетському рівнях. Робота державного керівництва на шляху до піднесення конкурентоспроможності держави в європросторі повинна бути спрямована на покращання якості підготовки студентів, усунення невідповідності у зв'язках між освітнями та роботодавцями, здійснення моніторингу потреб у спеціалістах певної кваліфікації відповідно до потреб ринку праці, зниження безробіття та зменшення відливу працездатного населення за кордон. Висвітлені у статті та інші існуючі перешкоди погіршують процес інтеграції нашої держави в європростір та знижують мобільність наших потенційних працівників. Ми вважаємо, що більшість із визначених нами питань потрібно вирішувати на державному рівні шляхом розгляду поданих “знизу” пропозицій, з розв’язанням яких не варто затримуватися, оскільки інтелектуальний потенціал держави лише тоді стане мірилом культури, освіченості нації, коли буде усунено дисбаланс між якістю знань спеціалістів, їх кількістю та вимогами ринку праці до їхньої кваліфікації і водночас попитом на них. Розвиток інтелекту нації сприятиме наближенню України до високорозвинутих країн, а нівелювання цієї проблеми відкine її на узбіччя науково-технологічного прогресу.

Література:

1. Айвазовська О. // <http://www.opora.org.ua>.
2. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу / В. П. Андрущенко. – К. : ТОВ “Атлант ЮЕМСі”, 2005. – 498 с.
3. Антошкіна Л. Науково-методичні основи державного регулювання вищої освіти. – Атореф. дис. ...д.е.н. : 08.02.03 // Науково-дослідний економічний інститут Міністерства економіки України / Л. Антошкіна. – К., 2006. – Режим доступу : <http://www.lib.ua-ru.net>.
4. Бондаренко О. Болонський процес: камені спотикання на шляху до Європи / О. Бондаренко. – Режим доступу : www.viche.org.ua.
5. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
6. Гримблат С. О. Проблемы оптимизации высшего образования (на модели менеджмента и психологии) / С. О. Гримблат, И. К. Сосин : [монография]. – Х. : Факт, 2004.– 720 с.
7. Гурч Л. Перспективи підготовки конкурентоспроможних менеджерів у контексті формування загальноєвропейського освітнього простору / Л. Гурч // Персонал. – 2006. – № 6. – Режим доступу : <http://www.personal.in.ua>.

8. Делор Жак. Освіта – справжній скарб / Жак Делор // Шлях освіти. – 1997. – № 3. – С. 2–6.
9. Денисенко В. К проблеме синтеза педагогики и экономики в сфере образования / В. Денисенко // Alma mater. – 2005. – № 11. – С. 54–55.
10. Держава в контексті взаємодії глобалізація – людина – суспільство. – Режим доступу : <http://www.strategy.org.ua>.
11. Дзвінчук Д. І. Освіта в історико-філософському вимірі : тенденції розвитку та управління : [монографія] / Д. І. Дзвінчук. – К. : ЗАТ “Нічлава”, 2006. – 378 с.
12. Доповідь Міністра освіти і науки : Автономія ВНЗ. – Режим доступу : <http://www.osvita.org.ua>.
13. Економічні умови реформування вищої освіти в період трансформації економіки України : автореф. дис. ...к.е.н. : 08.09.01. – НАН України ; Ін-т демографії та соц. дослідж. – К., 2006. – 20с.
14. Єрохін С. Ефективність використання видатків державного бюджету на вищій освіті і можливість збільшення фонду державного пільгового кредитування / С. Єрохін. – Режим доступу : <http://www.soskin.info/ea/php>.
15. Жук Ю. Нова модель вищої освіти / Ю. Жук. – Режим доступу : <http://www.vesna.org.ua>.
16. Зубрицька М. Вища освіта України буде такою, якою ми її хочемо бачити і якою її зробимо / М. Зубрицька. – Режим доступу : <http://www.rpl.org.ua>.
17. Кремень В. Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи) / В. Г. Кремень. – К. : Грамота, 2003. – 216 с.
18. Марков С. А. Экономические и социально-политические проблемы образования / С. А. Марков // Экономика образования. – 2004. – № 1 (20). – С. 33–34.
19. Назарчук Є. Престижне безробіття / Є. Назарчук // День. – № 32. – 28 лютого. – 2006.
20. Найбільше роботи буде у секторі послуг // Євробюлєтень. – 2008. – № 3. – березень. – С. 22.
21. Паніна І. Українське суспільство 1992-2006: соціологічний моніторинг / І. Паніна. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – С. 75.
22. Пігош В. Удосконалення показників ефективності діяльності вищих закладів освіти / В. Пігош // Наукові записки. – 2006. – Вип. 16.
23. Підвищення ефективності вищої освіти визначальний чинник зростання соціально-економічного потенціалу держави : матер. доповіді міністра освіти і науки на підсумковій колегії МОН України 23 лютого 2006 р. // Освіта України. – 2006. – № 13. – С. 2–9.
24. Поплавська Ж. Економіко-філософські аспекти людського капіталу / Ж. Поплавська, В. Поплавський. – Режим доступу : <http://www.nbuu.gov.ua>.
25. Усатенко Г. Політика в освіті. Освіта в політиці / Г. Усатенко. – Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua>.
26. Шкіль М. Реформування вищої педагогічної освіти / М. Шкіль // Освіта і управління. – 1997. – № 1. – С. 39–44.
27. Режим доступу : <http://www.astron-ukraine.com.ua>.
28. Режим доступу : <http://www.ukravto.ua>.